

Autobiografsko i istorijsko pamćenje: njihova prividna suprotnost

Nismo još navikli da, čak ni u metaforičnom smislu, govorimo o pamćenju jedne grupe. Čini se da takva sposobnost može postojati i opstati samo ukoliko je povezana s individualnim telom ili mozgom. Međutim, dopustimo da – kada je reč o uspomenu – postoje dva načina njihovog organizovanja, te da se one mogu jednom grupisati oko određene osobe, koja ih sagledava sa svoje tačke gledanja, a drugi put raspodeliti unutar kakvog velikog ili malog društva, čije delimične slike predstavljaju. Bilo bi, dakle, individualnih i, ako hoćemo, kolektivnih pamćenja. Drugim rečima, pojedinac učestvuje u dve vrste pamćenja. No, već prema tome da li sudeluje u jednom ili drugom, on se ponaša na dva posve različita, pa čak i međusobno oprečna načina. S jedne strane, njegove uspomene zauzimaju mesta u okviru njegove ličnosti, ili njegovog ličnog života: čak i one koje su mu zajedničke s drugim ljudima on sagledava samo iz ugla koji ga zanima kao nekog ko se od drugih razlikuje. S druge strane, u pojedinim trenucima u stanju je da se ponaša naprosto kao član jedne grupe koja doprinosi prisećanju i održavanju bezličnih uspomenu, u meri u kojoj one zanimaju grupu. Iako se ove dve vrste pamćenja često međusobno prožimaju i uprkos tome što se individualno pamćenje – kako bi potvrdilo, preciziralo neku od tih uspomenu, pa čak i popunilo poneku od svojih praznina – može osloniti na kolektivno pamćenje, u nj se smestiti, s njim na trenutak pobrkati, ono ipak sledi sopstveni put, pa se čitav taj spoljašnji doprinos postepeno prisvaja i uključuje u njegovu supstancu. S druge strane, kolektivno pamćenje obuhvata individualna pamćenja, ali se s njima ne podudara. Ono se razvi-

ja u skladu sa svojim zakonima, pa čak i kada izvesne individualne uspomene u nj prodiru, one menjaju lik čim se premete u jednu celinu koja više nije lična svest.

Razmotrimo sada individualno pamćenje. Ono nije u potpunosti izolovano i zatvoreno. Da bi se spomenuo sopstvene prošlosti, čoveku je često potrebno da se pozove na uspomene drugih. On se oslanja na reperne tačke koje postoje izvan njega, a koje fiksira društvo. Štaviše, funkcionisanje individualnog pamćenja nije moguće bez instrumenata kakvi su reči i ideje, koje pojedinac nije izumeo već ih je pozajmio od sredine u kojoj živi. Takođe je tačno da se sećamo samo onoga što smo videli, uradili, osetili ili mislili u jednom trenutku vremena, to jest da se naše pamćenje ne podudara s pamćenjem drugih. Ono je u prostoru i vremenu prilično usko ograničeno. Takvo je i kolektivno pamćenje, ali njegove granice nisu iste. One mogu biti skućenije, ali i udaljenije. U toku moga života, nacionalna grupa čiji sam deo bila je poprište izvesnog broja događaja za koje kažem da ih se sećam, ali s kojima sam se upoznao jedino putem novina ili svedočanstava ljudi koji su u njih bili neposredno upleteni. Ti događaji imaju određeno mesto u pamćenju nacije, ali ja im nisam pristupovao. Kada ih dozivam u sećanje, primoran sam da se u potpunosti prepustim pamćenju drugih, koje u ovom slučaju ne nadopunjuje ili osnažuje moje pamćenje, već je jedini izvor onoga što o tim događajima hoću da prepričam. Često ih ne poznajem bolje ili drugačije od drevnih događaja koji su se zbili pre moga rođenja. Sa sobom nosim prtljag istorijskih uspomenu, koji mogu da uvećam razgovorom ili čitanjem. Ali, tu je na stvari pozajmljeno pamćenje, pamćenje koje nije moje. Ti su događaji u mišljenju nacije ostavili dubokog traga, ne samo zato što su promenili pojedine ustanove, nego i stoga što

predaja o njima ostaje vrlo živa u ovom ili onom delu grupe, političke stranke, provincije, profesionalne klase, pa čak i u ovoj ili onoj porodici, odnosno u svesti nekih ljudi koji su lično upoznali svedoke tih zbivanja. Za mene su to pojmovi, simboli; predočavaju mi se u manje ili više priprostom obliku; mogu ih zamisliti, ali ne mogu da ih se sećam. Jednim delom svoje ličnosti uronjen sam u grupu, tako da mi ništa od onoga što se događa, sve dok sam njen deo, pa čak ni bilo šta od onoga što ju je zaokupljalo ili preobražavalo pre nego što sam u nju ušao, nije posve strano. Ali, ako bih sećanje na jedan takav događaj hteo da vaspostavim u njegovoj celini, trebalo bi da međusobno uporedim sve izobličene i delimične reprodukcije čiji je on predmet bio u sviju članova grupe. Nasuprot tome, moje lične uspomene su u celini samo moje, u celini samo u meni.

Ima, dakle, mesta razlikovanju dva pamćenja, od kojih bismo jedno mogli nazvati unutrašnjim ili internim, odnosno ličnim, a drugo spoljašnjim, to jest društvenim. Ili, još tačnije govoreći, jedno je autobiografsko, a drugo istorijsko pamćenje. Prvo se pomaže drugim, pošto je – u krajnjoj liniji – istorija našeg života deo istorije uopšte. No, ova potonja je, prirodno, mnogo šira od one prve. S druge strane, ona nam prošlost prikazuje samo u sažetom i shematizovanom obliku, dok nam istorija našeg života pruža mnogo potpuniju i zgusnutiju sliku.

Ako prihvatimo da naše lično pamćenje poznajemo samo iznutra, a kolektivno pamćenje spolja, između tih dveju vrsta pamćenja postojala bi oštra suprotnost. Remsa se sećam zato što sam u tom gradu živeo celu jednu godinu. Sećam se takođe – pošto sam to čuo ili pročitao – da je Jovanka Orleanska bila u Remsu, te da je tu Šarl VII bio posvećen za kralja. Jovanka Orleanska je toliko često bila prikazivana u pozorištu, na filmu, itd. da mi nije nimalo teško zamisliti je u Remsu. U isti mah, dobro znam da nisam mogao biti svedok samog tog događaja, pa se ovde zadržavam na rečima koje sam pročitao ili čuo, na znakovima umnožavanim tokom vremena, koji su sve što mi iz te prošlosti pridolazi. Isto je i sa svim istorijskim činjenicama za koje znamo. Lična imena, datumi, formulacije koje sažimaju dugačak niz pojedinosti, katkad poneka anegdota ili citat: to je epitaf nad negdašnjim događaji-

ma, podjednako kratak, uopšten i siromašan smislom kao i većina natpisa koje čitamo na grobovima. Istorija, naime, naličuje groblju ograničena prostora, na kojem u svakom trenutku treba naći mesta za nove grobove.

Ako bi za nas opstajala samo u takvim istorijskim naznakama, ako bi – uopštenije govoreći – kolektivno pamćenje sadržavalo samo datume i definicije ili proizvoljno podsećanje na događaje, nekadašnja društvena sredina bi nam ostala prilično spoljašnja. U našim tako prostranim nacionalnim društvima, mnogo pojedinačnih života odvija se bez dodira sa zajedničkim interesima najvećeg broja onih koji čitaju novine i poklanjaju izvesnu pažnju javnim poslovima. Čak i kada se ne izolujemo u toj meri, koliko li je perioda za koje, obuzeti svakodnevnim životom, više ne znamo "šta se dešava". Kasnije ćemo se, možda, pozabaviti određenim delom našeg života i pokušati da pregrupišemo najznačajnije javne događaje iz toga doba. Šta se u svetu i u mojoj zemlji zbivalo godine 1877, kada sam rođen? To je godina događaja od 16. <1>maja</1>, godina u kojoj se politička situacija menjala iz nedelje u nedelju, godina u kojoj se Republika doista porađala. Na vlasti je bila Broljijeva vlada. Gambeta je izjavljivao: "Treba se pokoriti, ili dići ruke". Tada umire slikar Kurbe, a Viktor Igo objavljuje drugi tom *Legende o vekovima*. U Parizu je završeno probijanje Bulevara Sen-Žermen, a započinje prosecanje Avenije Republike. U Evropi je sva pažnja usredsređena na rat koji je Rusija povelala protiv Turske. Posle duge i junačke odbrane, Osman-paša mora da preda Plevan. Tako vaspostavljam okvir, ali prilično širok, u kojem se osećam posve izgubljen. Nema sumnje da sam od toga časa zahvaćen maticom nacionalnog života, ali jedva da se osećam njome ponesen. Poput putnika sam na brodu. Rečne obale promiču pred njegovim očima; s broda se pejzaž dobro vidi, ali pretpostavimo da se putnik udubi u misli, ili zabavi razgovorom sa saputnicima: samo će se s vremena na vreme pozabaviti onime što se dešava na obali; te će plovidbe kasnije moći da se priseti ne misleći baš mnogo na detalje pejzaža, ili će pak njenu putanju moći da prati na karti; tako će, možda, pronaći nekoliko zagubljenih uspomena i precizirati druge. No, između kraja kojim je proputovao i putnika neće biti stvarnog kontakta.

Nije malo psihologa koji će možda pomisliti da, kao pomoćna sredstva našeg pamćenja, istorijski događaji igraju samo ulogu vremenskih podeoka označenih na časovniku ili utvrđenih kalendarom. Naš život teče u kontinuiranim kretanju. Ali, kada se okrenemo onom što je na taj način proteklo, ne možemo uvek da razvrstamo njegove različite delove između razdeobnih tačaka kolektivnog vremena koje na taj način pronalazimo izvan nas i koje se spolja nameću svim individualnim pamćenjima, upravo stoga što ne potiču ni iz jednog od njih. Tako definisano društveno vreme je potpuno spoljašnje u odnosu na trajanja doživljena u svestima. To je očigledno kada je reč o satu koji meri astronomsko vreme. No, isto je i s datumima označenim na časovniku istorije, koji odgovaraju najznačajnijim događajima nacionalnog života, a koje katkad ne zapažamo kada se zbivaju, ili im značaj priznajemo tek kasnije. Naši životi postavljeni su na površini društvenih tela, oni ih slede u njihovim kružnim putanjama i trpe povrtana dejstva njihovih potresa. Ali, u nizu istorijskih činjenica, određeni događaj zauzima mesto tek izvesno vreme pošto se zbio. Stoga različite faze našeg života možemo tek naknadno povezati s događajima od nacionalnog značaja. Ništa bolje ne dokazuje do koje je mere veštački i spoljašnji postupak koji se sastoji u tome da se, kao na reperne tačke, pozivamo na odsečke kolektivnog života. Takođe, ništa jasnije ne pokazuje da, kada pažnju usmeravamo bilo na individualno bilo pak na kolektivno pamćenje, u stvari izučavamo dva različita predmeta. Događaji i datumi koji čine samu supstancu života grupe mogu za pojedinca biti samo spoljašnji znaci na koje se on poziva samo pod uslovom da izađe iz samoga sebe.

Dakako, kada bi njegova građa bio samo niz datuma ili popis istorijskih činjenica, kolektivno pamćenje bi u fiksiranju naših uspomena igralo tek drugorazrednu ulogu. Međutim, to je neobično uska zamisao, koja ne odgovara stvarnosti. Upravo s tog razloga bilo nam je teško izložiti je u tom obliku. No, to je bilo potrebno zato što ona stoji u skladu s jednom najopštije prihvaćenom tezom. Pamćenje se najčešće smatra čisto individualnom sposobnošću, to jest sposobnošću koja se javlja u svesti svedenoj na njene sopstvene snage, izdvojenoj od drugih svesti i kadrom da u sećanje dozove – bilo svojevolejno, bilo pak slučajno – stanja kroz koja je ranije prošla. Međutim, kako nije moguće osporiti da naše uspomene često premeštamo u prostor i vreme u pogledu čijih se razdeoba ne slažemo s drugima, te da ih situiramo između datuma koji imaju smisla samo u odnosu na grupe kojima pripadamo, prihvatamo da je tome tako. No, to je neka vrsta minimalnog ustupka koji, u duhu onih što na nj pristaju, ne bi smeo da ugrozi specifičnost individualnog pamćenja.

Stvarno međusobno prožimanje autobiografskog i istorijskog pamćenja (savremena istorija)

“Kada sam, godine 1835, pisao svoju autobiografiju”, zapaža Stendal, došao sam “do brojnih otkrića... Ispod sačuvanih odlomaka fresaka nema datuma; treba da se dam u potragu za njima... Budući da je moj život pomešan s događajima o kojima izveštavaju novine, počev od mog dolaska u Pariz 1799, svi su datumi pouzdani... Godine 1835. otkrivam osnovne crte i razloge događaja” (*Život Anrija Brilara*). Datumi i istorijski ili nacionalni događaji koje oni predstavljaju (jer Stendal ih razume upravo u tom smislu) mogu da budu, bar prividno, potpuno spoljašnji u od-

nosu na okolnosti našeg života; no, kasnije, kada o tome porazmislimo, "dolazimo do brojnih otkrića", "otkrivamo osnovne crte i razloge brojnih događaja". To se može razumeti u više značenja. Kada prelistavam kakvu savremenu istoriju i posmatram različite događaje u Francuskoj ili Evropi koji su se nizali od dana moga rođenja, u toku prvih osam ili deset godina moga života, imam, naime, utisak spoljašnjeg okvira za čije postojanje tada nisam znao, te se navikavam da svoje detinjstvo postavljam u istoriju vremena u kojem živim. No, ako tu ranu fazu svoga života osvetljam na taj način spolja, moje pamćenje, u onome po čemu je lično, nije nimalo obogaćeno, pa u svojoj prošlosti deteta ne vidim da sijaju nova svetla niti da se javljaju ili otkrivaju novi predmeti. Bez sumnje, to je stoga što tada još nisam čitao novine niti se mešao u razgovore odraslih. Sada, pak, mogu zamisliti, ali na nužno proizvoljan način, javne i nacionalne okolnosti za koje su se moji roditelji morali zanimati: o tim činjenicama, baš kao ni o reakcijama koje su one proizvele u mojih roditelja, nemam nikakvih neposrednih uspomena. Čini mi se da je prvi događaj od nacionalnog značaja koji je prodro u potku mojih dečijih utisaka bila sahrana Viktora Igoa, u doba kada sam imao osam godina. Vidim sebe kako se, uoči sahrane, s ocem uspinjem prema Trijumfalnoj kapiji, gde je bio postavljen odar, a su-tradan kako s jednog balkona na uglu ulica Suflo i Ge-Lisak posmatram defile. Znači li to da, sve do tog datuma, od nacionalne grupe u koju sam bio uronjen nije do mene i do uskog kruga mojih preokupacija dopro odjek nijednog potresa? Pa ipak, bio sam u dodiru sa svojim roditeljima: oni su bili otvoreni za brojne uticaje; bili su ono što jesu delimično i stoga što su živeli u to doba, u toj zemlji, u takvim političkim i nacionalnim prilikama. U njihovom uobičajenom izgledu, u opštoj obojenosti njihovih osećanja, možda ne pronalazim traga određenim "istorijskim" događajima. No, sigurno je da je u Francuskoj, u toku perioda od deset, petnaest ili dvadeset godina posle rata iz 1870-1871, vladala jedinstvena psihološka i društvena atmosfera, koju ne bismo pronašli ni u jednoj drugoj epohi. Moji roditelji bili su Francuzi toga doba, pa su usvojili izvesne navike i poprimili određene crte koje nisu prestale da budu deo njihove ličnosti, te su se rano morale nametnuti mojoj pažnji. Više, dakle, nije reč o datumima i činjenicama. Zacelo, istorija se, čak i ona savremena, prečesto

svodi na niz odveć apstraktnih pojmova. Ali ja ih mogu kompletirati, ideje mogu zameniti slikama i utiscima kada posmatram platna, portrete, gravure iz onoga doba, kada pomišljam na knjige koje su se tada pojavile, na pozorišne komade koji su prikazivani, na stil epohe, na šale i vrstu humora koji je tada bio omiljen. Ne umišljajmo sada da će ta slika jednog nedavno iščezlog sveta, tako oživljenog veštačkim sredstvima, postati donekle patvorena pozadina na koju ćemo projektovati likove naših raditelja, te da ima nečeg poput miljea u koji ćemo našu prošlost ponovo uroniti da bismo je "otkrili". Naprotiv, ako se svet moga detinjstva, onakav kakvog ga pronalazim kada se sećam, na taj način prirodno premešta u okvir koji mi istorijsko istraživanje te bliske prošlosti omogućuje da vaspostavim, to je stoga što je on već nosio beleg ovog potonjeg. Ono što otkrivam jeste da bih, s dovoljnim naporom pažnje, u mojim uspomnama na taj mali svet mogao da pronađem sliku sredine u koju je on bio uklopljen. Sada se mnogo rasutih detalja, možda odveć prisnih da bih ih pomišljao povezati, detalja za čijim sam značenjem tragao, izdvajaju i jedan s drugim združuju. U osnovnim crtama mojih roditelja i izgledu tog perioda navikavam se da izdvojim ono što se objašnjava ne više ličnom prirodom bića ili okolnostima kakve bi se mogle ponoviti u bilo kom drugom vremenu, nego savremenom nacionalnom sredinom. Moji roditelji su, kao i svi drugi ljudi, baš kao i njihovi prijatelji i svi odrasli s kojima sam u to doba dolazio u dodir, bili ljudi svoga doba. Kada hoću da zamislim kako se u tom razdoblju živelo i mislilo, razmišljam upravo o njima. Zahvaljujući tome, savremena istorija me zanima na sasvim drugačiji način negoli istorija prethodnih vekova. Dakako, ne mogu da kažem da se sećam svih podrobnosti događaja, pošto ih poznajem samo iz knjiga. No, za razliku od drugih epoha, ova o kojoj govorim živi u mome pamćenju jer sam u nju bio uronjen i jer je čitav jedan deo mojih tadašnjih uspomena zapravo samo njen odblesak.

Tako, čak i kada je reč o sećanjima na naše detinjstvo, bolje je ne razlikovati lično pamćenje, koje bi reprodukovalo naše negdašnje utiske onakve kakvi jesu i ne bi nam dopuštalo da izađemo iz uskog kruga naše porodice, škole i naših prijatelja, i jedno drugo pamćenje koje bismo nazvali istorijskim, a u kojem bi bili obuhvaćeni samo nacionalni događaji za ko-

je tada nismo mogli znati; tako bismo, jednim pamćenjem, prodirali u sredinu u kojoj se naš život već odvijao, ali bez našeg znanja, dok bi nas drugo dovodilo u dodir samo s nama samima, ili s jednim ja stvarno proširenim do granica grupe koja uokviruje detetov svet. Naše pamćenje ne oslanja se na naučenu nego na doživljenu istoriju. Pod istorijom tada treba podrazumevati ne hronološki sled događaja i datuma, nego sve ono zahvaljujući čemu se jedan period razlikuje od ostalih, a o čemu nam knjige i pripovesti obično pružaju samo prilično shematsku i nepotpunu sliku.

Prigovoriće nam se da onom obliku kolektivnog pamćenja kakav je, navodno, istorija oduzimamo onu bezličnost, apstraktnu preciznost i srazmernu jednostavnost upravo zahvaljujući kojima ona postaje okvir na koji bi se moglo osloniti naše individualno pamćenje. Ako se držimo utisaka koje su na nas ostavili ovi ili oni događaji, stav naših roditelja prema događajima koji će kasnije imati istorijsko značenje, ili pak običaji, načini govora ili delanja u jednoj epohi, u čemu li se ti utisci razlikuju od svega onoga što ispunjava naš dečiji život, a što nacionalno pamćenje neće zabeležiti? Kako bi dete bilo sposobno da uzastopnim delićima slike koju život pred njim odvija pridaje različite vrednosti, te zašto bi bilo naročito pogođeno činjenicama ili crtama koje privlače pažnju odraslih zato što ovi, u vremenu i prostoru, raspoložu brojnim poredbenim tačkama? Rat, pobuna, nacionalna ceremonija, narodna svečanost, nov način putovanja, radovi koji preobražavaju gradske ulice – sve se to može posmatrati s dve tačke gledanja. To su činjenice jedinstvene u svojoj vrsti, zahvaljujući kojima biva promenjen život jedne grupe. Ali one se, s druge strane, rastvaraju u niz slika koje promiču kroz individualne svesti. Ako zapamtite samo te slike, one će u svesti deteta svojom neobičnošću, bleštavilom, intenzivnošću moći da natkrile sve ostale; ali, isto je i s brojnim drugim slikama koje ne odgovaraju događaju sličnog značaja. Dete stiže noću na stanicu punu vojnika. Ni manji ni veći utisak na nj neće ostaviti činjenica da se oni vraćaju iz rovova, tamo upravo odlaze, ili su naprosto na manevrima. Šta li je izdaleka bila topovska paljba u bici na Vaterlou negoli nerazgovetna grmljavina? Biće poput sasvim malog deteta, svedeno na svoja opažanja, od tih će prizora sačuvati samo krhko i kratkotrajno sećanje. Da bi, ispod slike, dospelo do istorijske stvarnosti, biće potrebno da izađe iz

samoga sebe, da bude smešteno na tačku gledanja grupe, da uzmogne videti kako takva činjenica označava jedan datum, pošto je prodrila u krug nacionalnih preokupacija, interesa i strasti. No, toga časa pomenuta činjenica prestaje da se brka s ličnim utiskom. Tada ponovo stupamo u dodir sa shemom istorije. Treba se, dakle – reći će nam – osloniti na istorijsko pamćenje. Upravo kroz nj ta činjenica, spoljašnja u odnosu na moj život deteta, ipak utiskuje svoj žig na ovaj ili onaj dan ili čas, a pogled na taj žig podsećaće me na taj dan ili čas; ali, žig je po sebi površinski beleg, utisnut spolja, bez veze s mojim ličnim pamćenjem i mojim dečijim utiscima.

U osnovi takvog opisa još počiva ideja da su duhovi međusobno razdvojeni podjednako jasno kao i organizmi koji bi bili njihovi materijalni oslonci. A svako od nas je otprve zatvoren u samoga sebe i takav najčešće ostaje. Kako onda objasniti da opštimo s drugima i naše misli usklađujemo s njihovim mislima? U tom slučaju, prihvat ćemo da se stvara neka vrsta veštačke sredine, spoljašnje u odnosu na sve te lične misli, sredine koja ih obuhvata, jedno kolektivno vreme i prostor, jedna kolektivna istorija. Upravo se u takvim okvirima misli pojedinaca međusobno sustiču, što pretpostavlja da svako od nas trenutno prestaje da bude on sâm. Vrat će se sebi ubrzo, uvodeći u svoje pamćenje reperne tačke i razdeobe vremena koje već gotove unosi u sebe spolja. S njima ćemo povezati naše uspomene, ali između njih i onih tačaka oslonca neće biti nikakvog prisnog odnosa, nikakvog supstantivnog zajedništva. Stoga ti istorijski i opšti pojmovi igraju ovde tek drugorazrednu ulogu: oni pretpostavljaju prethodno i autonomno postojanje ličnog pamćenja. Kolektivne uspomene prionuće na individualne, te će nam na taj način pružiti prikladniju i pouzdaniju kopču; no, biće tada potrebno da individualne uspomene već postoje, jer će inače naše pamćenje funkcionisati na prazno. Otuda, zacemento, ima jedan dan kada sam, po prvi put, susreo ovog ili onog prijatelja, ili – kao što kaže M. Blondel – prvi dan kada sam pošao u gimnaziju. To je istorijski pojam; no, ako nisam u sebi sačuvao ličnu uspomenu o tom prvom susretu ili tom prvom danu, taj će pojam ostati da visi u vazduhu, taj će okvir ostati prazan, pa se ničeg neću sećati. Eto zašto se može činiti očiglednim da u svakom činu pamćenja ima jedan specifičan element, a to je sâm postojanje jedne individualne svesti sposobne da bude samodovljna.

Istorija doživljena već u detinjstvu

Ali, može li se zaista razlikovati, s jedne strane, pamćenje bez okvira, koje bi za klasifikovanje svojih uspomena raspolagalo samo rečima i nekim pojmovima pozajmljenim od praktičnog života, a s druge, pak, istorijski ili kolektivni okvir, bez pamćenja, koji nipošto ne bi bio konstruisan, rekonstruisan i sačuvan u individualnim pamćenjima? Ne verujemo. Čim dete prevaziđe čisto čulnu etapu života, čim se zainteresuje za značenje slika koje opaža, može se reći da misli zajedno sa ostalima, te da se njegova misao razdeljuje između plime posve ličnih utisaka i različitih struja kolektivne misli. Ono više nije zatvoreno u samoga sebe, pošto njegova misao sada zahteva sasvim nove perspektive u kojima — ono to dobro zna — više ne gleda amo-tamo sasvim sâmo; pa ipak, ono nije izašlo iz sebe, i da bi se otvorilo prema tim nizovima misli koje su zajedničke članovima njegove grupe ono nije primorano da u svome duhu ostavi prazninu, jer iz nekog aspekta ili u nekom pogledu te nove preokupacije okrenute prema spolja uvek zanimaju ono što ovde nazivamo unutrašnjim čovekom, to jest one nisu potpuno strane našem ličnom životu.

Kao dete, Stendal je s balkona kuće u kojoj je stanovao njegov deda, u Grenoblu, posmatrao jednu narodnu pobunu u početku Revolucije: bio je to "dan crepova". "Slika je u meni", kaže on, "više nego jasna. Otad su prošle možda četrdeset i tri godine. Neki radnik šeširdžija, ranjen bajonetom u leđa, s mukom je hodao, uz pomoć dva čoveka koji su ga pridržavali ispod mišica, dok su mu ruke mlitavo visile. Bio je bez kaputa, a košulja i pantalone od nankina, ili bele, bile su natopljene krvlju. Još ga vidim. Rana iz koje je krv obilno tekla nalazila se pri dnu leđa, otprilike u visini pupka... Vidim tog nesrećnika na svim spratovima stepeništa kuće Perrije (vukli su ga sve do šestog). Ta uspomena, što je i prirodno, najjasnija je od svih koje su mi ostale iz toga doba" (*Život Anrija Brilara*, str. 64). Ovde je, naime, reč o slici, ali se ona nalazi u središtu jedne narodske i revolucionarne scene koju je Stendal posmatrao: on mora da je kasnije često slušao priču o njoj, naročito zato što je ta pobuna označavala početak vrlo burnog političkog razdoblja i bila od odlučujućeg značaja. U svakom slučaju, čak i ako toga časa nije znao da taj dan ima svoje mesto u, ako ništa drugo, istoriji Grenobla, neuobičajeno komešanje na ulici, gestovi i komentari njegovih roditelja bili su dovoljni da shvati da taj događaj prevazilazi krug njegove porodice ili tog kvarta. Isto tako, Stendal sebe vidi kako, jednoga dana u to doba, u biblioteci punoj sveta, sluša svoga dedu: "Ali, otkuda toliko sveta? Kojim povodom? Slika to ne kaže. Ona je samo slika" (isto, str. 60). Međutim, da li bi sećanje na tu sliku sačuvao da se ona nije, kao na "dan crepova", premestila u okvir preokupacija koje su ga obuzele u tom razdoblju i kojima se već bio uključio u jednu širu struju kolektivnog mišljenja?

Može se dogoditi da uspomena ne bude odmah zahvaćena tom strujom, te da protekne izvesno vreme pre nego što shvatimo smisao događaja. No, bitno je da trenutak kada to shvatimo nastupi dosta rano, to jest dok je uspomena još živa. Tada vidimo kako od same uspomene, iz njenog okruženja, na neki način zrači njeno istorijsko značenje. Na osnovu ponašanja odraslih koji su prisustvovali činjenici koja je na nas ostavila utisak, znali smo da ona zasluži da bude zapamćena. Ako je se sećamo, to je stoga što smo osetili da ona zaokuplja našu okolinu. Kasnije ćemo lakše razumeti i zašto je tome bilo tako. U početku je ta uspomena bi-

la u struji o kojoj govorimo, ali ju je obuzdala kakva prepreka, pa je ostala skrajnuta, zapletena u obalno šiblje. Tako i struje društvenog mišljenja prolaze kroz detetov duh, ali tek na dug rok povlače za sobom sve što im pripada.

Sećam se (to je jedna od mojih najstarijih uspomena) da je ispred naše kuće u ulici Ge-Lisak, na mestu gde se sada nalazi Okeanografski institut, tik uz jedan manastir, bio mali hotel u koji su svraćali Rusi. Vidali smo ih kako, s krznim kapama i u ovčijim gunjevima, sede ispred vrata, vidali smo njihove žene i decu. Možda ih, uprkos neobičnosti njihove odeće i likova, ne bih bio posmatrao tako dugo da nisam primetio da se prolaznici zaustavljaju i da čak i moji roditelji izlaze na balkon da ih gledaju. Bili su to Sibirci koji su pretrpeli ujede besnih vukova, pa su boravili neko vreme u Parizu, u blizini ulice Ulm i Normalne škole, kako bi ih Paster lečio. Tada sam za to ime prvi put čuo, kao što sam i prvi put došao na pomisao da ima naučnika koji se bave pronalazaštvom. Uostalom, ne znam u kojoj sam meri shvatao šta se pod tim podrazumeva. Možda sam to dokučio tek kasnije. Ali, ne verujem da bi ta uspomena ostala tako jasna u mom duhu da se, povodom pomenute slike, moj duh nije već tada okrenuo novim horizontima, nepoznatim oblastima u kojima sam se osećao sve manje izolovan.

Te prilike za kojih, zahvaljujući kakvom potrebu u društvenoj sredini, dete naglo uočava kako se rastvara uzak krug koji ga je opasavao, ta otkrića, kroz iznenadne probleske, jednog političkog i nacionalnog života do kojega se ono ne uzdiže redovnim putem, prilično su retke. Kada se bude uključilo u razgovore odraslih, kada bude čitalo novine, imaće utisak da otkriva nepoznatu zemlju. Međutim, neće to biti prvi put da dolazi u dodir s jednom sredinom širom od njegove porodice ili male grupe nje-

govih prijatelja i prijatelja njegovih roditelja. Roditelji imaju svoja interesovanja, deca pak svoja, pa ima dosta razloga da granica koja razdvaja te dve zone mišljenja ne bude prekoračena. Ali, dete stupa i u odnose s jednom kategorijom odraslih koji su mu bliski zahvaljujući uobičajenoj jednostavnosti njihovih pogleda. To je, na primer, kućna posluga. S njenim članovima dete rado razgovara i sveti se za onu uzdržanost i ćutnju na koju ga osuđuju njegovi roditelji u pogledu svega što "nije za decu". Posluga katkad govori otvoreno pred detom ili s njim, a ono je razume jer se ova često izražava poput velike dece. Skoro sve što sam umeo i mogao da shvatim o ratu iz 1870. godine, o Komuni, Drugom carstvu, Republici, prišlo mi je kroz ono što mi je o tome pričala jedna stara sluškinja, puna praznoverja i pristrasnosti, koja je bez pogovora prihvatila sliku tih događaja i režima naslikanu u narodskoj uobrazilji. Zahvaljujući njoj, do mene je dopirala nerazgovetna graja koja se, poput meteža istorije, širi među seljacima, radnicima i sitnim svetom. Kada bi je čuli kako govori, moji su roditelji samo slegali ramenima. U tim je trenucima moja misao zbrkano dosegala ako već ne same događaje, a ono bar jedan deo ljudskih sredina koje su oni potresali. Moje pamćenje, čak i danas, doziva u sećanje taj prvi istorijski okvir moga detinjstva, baš kao i moje prve utiske. U svakom slučaju, upravo sam u tom obliku isprva sebi predstavljao događaje koji su neposredno prethodili mom rođenju, a ako sada uviđam u kojoj su meri te priče bile netačne, ne mogu se praviti da tada nisam bio sklon toj mutnoj struji, te da više tih zbrkanih slika još ne uokviruju, iskrivljujući je, poneku od mojih negdašnjih uspomena.

Živa veza među generacijama

Dete je u kontaktu i sa svojim dedom i babom, pa se preko njih vraća i u udaljeniju prošlost. Deda i baba se zbližuju s decom, možda i zato što se, s različitim razloga, ni jedni ni drugi ne zanimaju za savremena događanja na koje se usredsređuje pažnja roditelja. "U ruralnim društvima", kaže Mark Bloh, "često se dešava da, u toku dana, kada su otac i majka zauzeti na polju ili zabavljeni hiljadama kućnih poslova, mala deca bivaju ostavljena na čuvanje 'starima', pa upravo od njih, isto ako ne i više negoli od svojih roditelja, primaju u nasleđe svakovrsne običaje i tradiciju" ("Mémoire collective, traditions et coutumes", *Revue de synthèse historique*, 1925, br. 118-120, str. 79). Razume se, i deda i baba su, kao stariji ljudi, ljudi su "svoga doba". Iako dete to odmah ne uviđa i u svoga dede ne raspoznaje lične crte – što se, izgleda, može objasniti naprosto činjenicom da je star – i ne razabire ono što je deda nasledio od staroga društva u kojem je živio, formirao se i čiji pečat nosi, ono ipak nejasno oseća tek kada, ušavši u dedinu kuću, zašavši u njegov kvart ili došavši u grad u kojem ovaj živi, prodre u jednu drugačiju oblast koja mu ipak nije strana pošto stoji u skladu s likom i načinom života najstarijih članova njegove porodice. Ono se osvedočuje da u njihovim očima zauzima u izvesnoj meri mesto svojih roditelja, ali roditelja koji su ostali deca i nisu u potpunosti uronjeni u današnji život i današnje društvo. Kako da se, kao za događaje koji ga se tiču i u koje je upleten, ne zainteresuje za sve ono što sada ponovo iskrsava u pričama tih starih ljudi koji zaboravljaju na razliku među dobima i, preko sadašnjosti, povezuju prošlost s budućnošću? Tako se u njegovom pamćenju ne fiksiraju samo činjenice, nego i negdašnji načini života i mišljenja. Katkad žalimo što nismo više iskoristili tu jedinstvenu priliku da stupimo u neposredan dodir s razdobljima koja sada možemo upoznati samo kroz istoriju, slike, književnost. U svakom slučaju, često u meri u kojoj biva na izvestan način obogaćen svim onim što nam je otkrio o jednom starom razdoblju i društvu, lik nekog starijeg srodnika se u našem pamćenju izdvaja ne kao pomalo izbleдела fizička pojava nego u reljefu i boji jedne ličnosti koja stoji u središtu čitave slike koja ga sažima i zgušnjava. Zašto li je među svim članovima svoje porodice Stendal sačuvao onako duboku uspomenu pre

svoga na svoga dedu, čiji nam onako živ portret ocrta? Nije li to stoga što je za nj njegov deda predstavljao XVIII vek na izmaku, što je poznao ponekog od "filozofa" i što je, njegovim posredstvom, Stendal mogao da doista prodre u društvo pre Revolucije, kojim neće prestati da se bavi? Da ličnost toga starca nije bila u Stendalovim mislima zarana povezana s delima Didroa, Voltera, Dalambere, naime s vrstom zanimanja i osećanja koja su prevazilazila horizont jedne male, skućene i konzervativne provincije, on ne bi bio ono što jeste, to jest srodnik koga je Stendal najviše cenio i pominjao. Pisac bi ga se možda sećao s podjednakom preciznošću, ali on ne bi imao takvo mesto u njegovom pamćenju. Upravo je XVIII vek, ali doživljeni XVIII vek, vek u kojem se njegova misao doista razasula, Stendalu povratio sliku i priliku njegovog dede. To pokazuje u kolikoj je meri tačno da se kolektivni okviri pamćenja ne svode na datume, imena i pojedine iskaze nego da predstavljaju struje mišljenja i iskustva u kojima našu prošlost pronalazimo samo zato što su je one presekle.

Istorija nije celokupna prošlost, ali je još manje sve ono što od prošlosti preostaje. Ili, ako hoćemo, pored pisane istorije postoji i jedna živa istorija koja se održava i obnavlja kroz vreme i u kojoj je moguće pronaći veliki broj tih drevnih struja koje su samo naoko iščezle. Zar bismo, da nije tako, imali prava govoriti o kolektivnom pamćenju, i čemu bi nam mogli poslužiti okviri koji opstaju samo kao bezlični i ogoljeni istorijski pojmovi? Grupe, u čijem su se krilu nekoć obrazovali različiti pogledi i duh koji je izvesno vreme vladao čitavim društvom, vrlo brzo nestaju i ustupaju mesto drugim grupama koje, opet, u toku određenog perioda, gospodare običajima i mnjenjem uobičajavaju u skladu s novim obrascima. Moglo bi se pomisliti da je svet u koji smo, s našim ostarelim dedama i babama, još udubljeni, odjednom umakao. Budući da nam od vremena između toga doba, koje je znatno prethodilo našem rođenju, i razdoblja za kojeg će savremeni događaji od nacionalnog značaja obuzeti naš duh ostaje jedva poneka uspomena koja prevazilazi porodični krug, sve izgleda kao da je bilo nekog prekida u toku kojega se svet odraslih lagano izbrisao, a slika se popunila novim likovima. Smatramo, međutim, da možda nema sredine, da nema stanja predašnjih misli ili osećajnosti od kojih nema tragova – pa čak i više negoli samo tragova – ukratko, svega onoga što je potrebno da bi se na trenutak oživelo to vreme.

Često mi se tako činilo da sam, u grupi koju sam katkad formirao s dedom i babom, osećao poslednje titraje romantizma. Pod romantizmom podrazumevam ne samo umetnički i književni pokret nego i osoben oblik senzibilnosti koji se nipošto ne podudara sa stanjem senzibilnih duša s kraja XVIII veka, ali se od njega i ne razlikuje baš previše; on se delom raspršio u frivolnosti Drugog carstva, ali je bez sumnje opstao s većom postojanošću u malo povučenijim provincijama (pa sam upravo tu i pronašao njegove poslednje tragove). Elem, posve nam je na volju da taj milje vaspostavljamo i da oko nas ponovo stvaramo tu atmosferu, naročito uz pomoć knjiga, slika, gravura. Ovde nipošto nije reč o velikim pesnicima i njihovim najsnažnijim delima. Ona na nas, zacelo, ostavljaju sasvim drugačiji utisak negoli na svoje savremenike. Pronašli smo u njima mnogo toga. No, postoje časopisi iz onoga doba i čitava ona "porodična" literatura u kojoj ta vrsta duha koji je sve proživljavao i ispoljavao se u svakojakim oblicima ostaje na neki način zatočena. Prelistavajući te stranice, čini nam se da još vidimo naše pretke koji su imali pokrete, izraze, ponašanje i odeću prikazane na gravurama; čini nam se da čujemo njihove glasove i nailazimo upravo na one izraze kojima su se oni služili. Bez sumnje, ti "porodični muzeji" i "živopisni časopisi" sačuvani su sasvim slučajno. Osim toga, moglo se desiti da ih nikad i ne izvučemo iz ladica i ne otvorimo. Pa ipak, ako te knjige ponovo otvaram, ako ponovo pronalazim te gravure, slike i portrete, to nije isto kao kada, vođen radoznalošću učena čoveka ili ljubavlju prema starijima, odlazim u biblioteku da bih razgledao te knjige ili u muzej da bih posmatrao te slike. One su kod mene ili u kući mojih roditelja, pronalazim ih kod prijatelja, one mi zapadaju za oko izložene kod bukinista na kejevima ili u izlozima antikvarijata.

Uostalom, osim gravura i knjiga, u današnjem društvu je prošlost ostavila mnogo katkad vidljivih tragova, koje opažamo i u slikovitim izrazima, u izgledu pojedinih mesta, pa čak i u načinima mišljenja i osećanja koje neki ljudi na nekim mestima nesvesno čuvaju i oponašaju. Obično to ne primećujemo. Ali, dovoljno je da pažnju usmerimo na tu stranu pa da uvidimo kako moderni običaji počivaju na drevnim slojevima koji izbijaju na brojnim mestima.

Katkad treba otići prilično daleko ne bi li se otkrila očuvana

ostrvca prošlosti, onakve kakva je ona, čini se, doista bila, pa se čovek oseća kao da je odjednom prenesen pedeset ili šezdeset godina unazad. U Austriji, u Beču, u porodici jednog bankara kod koga sam bio pozvan, imao sam utisak da se nalazim u kakvom francuskom salonu oko godine 1830. Nije na stvari bio toliko spoljašnji dekor, nameštaj, koliko prilično neobična mondena atmosfera, način na koji su se grupice gostiju okupljale, nešto pomalo konvencionalnog i odmernog, nešto kao odsjaj "starog režima". Dogodilo mi se takode, u Alžiru, u oblasti u kojoj su evropske nastambe bile pomalo retke i gde se moglo otići samo dilihansom, da znatiželjno posmatram tipove muškaraca i žena koji su mi se činili poznatim, pošto su podsećali na likove koje sam viđao na gravurama iz Drugog carstva, pa sam došao na pomisao da su, u toj izolovanosti i na toj daljini, Francuzi koji su, sa svojom decom, došli da se tu nasele posle osvajanja morali živeti na pozadini ideja i običaja koji datiraju još iz toga doba. U svakom slučaju, te dve slike, stvarne ili imaginarne, združile su se u mom duhu s uspomenama koje su me prenele u slične sredine: jedna stara tetka koju prilično jasno vidim u nekom salonu, jedan stari oficir u penziji koji je živio u Alžiru u početku kolonizacije. No, i ne napuštajući Francusku, pa čak ni Pariz ili, pak, grad u kojem smo oduvek živeli, lako se i često događa da zapažamo takve stvari. Iako se, u toku poslednjih pola stoleća, izgled grada umnogome promenio, u Parizu ima više četvrti, ulica ili blokova koji odudaraju od ostatka grada i čuvaju svoj negdašnji izgled. Uostalom, ljudi nalikuju četvrti ili kući u kojoj stanuju. U svakome dobu, dakle, postoji tesan odnos između navika i duha jedne grupe i izgleda mesta na kojem ona živi. Postojao je jedan Pariz iz 1860. godine, čija je slika tesno povezana s ondašnjim društvom i običajima. Da bi se on dozvao u pamćenje, nije dovoljno potražiti spomen ploče koje podsećaju na kuće u kojima su živeli ili umrle pojedine slavne ličnosti iz toga doba, ili pak pročitati neku istoriju uzastopnih rekonstrukcija Pariza. Upravo u današnjem gradu i u njegovih žitelja posmatrač zapaža brojne crte prošlosti, naročito u onim napuštenim zonama u koje se povlače sitne zanatlije, kao i za onih dana i noći narodskih slavlja u kvartovima sitnih trgovaca i radnika koji su se izmenili manje negoli druge četvrti. No, nekadašnji Pariz se možda još i lakše pronalazi u ponekim provincijskim gradićima, iz kojih ni-

su iščezli ljudski tipovi, odeća i načini govora koji su se mogli susretati u ulici Sent-Onore ili na pariskim bulevarima u Balzakovo doba.

Naši dedovi i babe ostavili su traga čak i u okruženju naših roditelja. Ranije to nismo zapažali zato što smo bili prijemčivi pre svega za ono što je jednu generaciju razlikovalo od druge. Naši roditelji su hodali ispred nas i vodili nas u budućnost. No, dođe čas da se oni zaustave, pa ih mi pretičemo. Tada nam se valja njima okrenuti, pa nam izgleda da ih se dohvatila prošlost, te da su sada pobrkani s negdašnjim senkama. Na nekoliko dirljivih i dubokih stranica, Marsel Prust opisuje kako mu se, u toku nekoliko nedelja posle smrti njegove bake, učinilo da njegova majka – crtama lica, izrazom i celokupnom pojavom – malo-pomalo počinje da se poistovećuje s onom koja tek što je iščezla, te da predstavlja njenu sliku i priliku, kao da se, kroz različite generacije, isti tip reprodukuje u dva uzastopna bića. Da li je reč o pukom fenomenu fiziološke transformacije, i treba li reći da, ako u našim roditeljima ponovo pronalazimo dedu i babu, to je zato što oni stare i da, na lestvici životnih doba, upražnjena mesta bivaju brzo popunjena jer se niz nju neprestano spuštamo? No, pre će biti da je to stoga što smo pažnju usmerili na drugu stranu. Naši roditelji, s jedne, te dedovi i babe, s druge strane, predstavljali su za nas dva različita i jasno razdvojena doba. Ne uočavamo da su, više nego što smo mislili, naši dedovi i babe bili uronjeni u sadašnjost, a roditelji u prošlost. U trenutku kada sam se probudio usred stvari i ljudi, deset je već godina bilo prošlo od rata iz 1870. Drugo carstvo je u mojim očima predstavljalo jedno udaljeno razdoblje koje je odgovaralo gotovo iščezlom društvu. Sada me od Velikog rata razdvaja između dvanaest i petnaest godina, pa pretpostavljam da se, u očima moje dece, društvo kakvo

je postojalo pre 1914, koje oni nisu upoznali, na isti način povlači u prošlost do koje njihovo pamćenje ne misli da može dopreti. No, za mene, između tih dvaju razdoblja nema prekida kontinuiteta. Reč je o istom društvu – bez sumnje preobraženom novim iskustvima, rasterećenom možda starih briga i predrasuda, obogaćenom svežijim elementima, prilagođenom u izvesnoj meri pošto su se prilike promenile – ali to je ono isto društvo. Nema sumnje da kod mene, baš kao i kod moje dece, iluzije imaju manjeg ili većeg udela. Doći će čas kada ću, osvrnuvši se oko sebe, pronaći malo onih koji su sa mnom živeli i sa mnom i poput mene mislili pre rata, čas kada ću shvatiti – kao što katkad osećam i strepim – da nove generacije pritiskuju moju, te da je jedno društvo, koje mi je svojim težnjama i običajima u velikoj meri strano, zauzelo mesto onog s kojim sam najtešnje povezan; a moja deca, promeniavši tačku gledanja, iznenadiće se kada odjednom otkriju da sam od njih toliko udaljen, te da sam, po svojim interesovanjima, idejama i usponenama, tako blizak svojim roditeljima. Tada ćemo oni i ja, bez sumnje, podleći jednoj inverznoj iluziji: ja neću biti toliko udaljen od njih, pošto moji roditelji nisu toliko udaljeni od mene; ali, zavisno od životnog doba i okolnosti, začuđeni smo pre svega razlikama ili sličnostima među generacijama koje se čas uvlače u same sebe i jedna od druge udaljuju, a čas se, pak, međusobno sustiču i preklapaju.

Rekonstruisane uspomene

Tako, kao što smo pokazali u prethodnom izlaganju, život deteta je, više nego što se obično misli, uronjen u društvene sredine kroz koje ono dolazi u dodir s manje ili više udaljenom prošlošću, a ova je nešto kao okvir kojim su obuhvaćene njegove najličnije uspomene.

Upravo će na tu doživljenu prošlost, pre negoli na onu naučenu zahvaljujući pisanoj istoriji, kasnije moći da se osloni njegovo pamćenje. Iako isprva nije međusobno razlikovao taj okvir i stanja svesti koja u njemu zauzimaju mesta, ostaje ipak da će, malo-pomalo, u njegovom duhu doći do razdvajanja njegovog majušnog unutrašnjeg sveta i društva koje ga okružuje. No, s obzirom na to da su te dve vrste elemenata prvobitno tesno stopljene i javljaju mu se kao delovi njegovog dečijeg ja, ne može se reći da će mu se kasnije svi oni elementi koji odgovaraju društvenoj sredini predočavati kao apstraktan i veštački okvir. Upravo se u tom smislu doživljena istorija razlikuje od pisane: ona sadrži sve što je potrebno da bi sačinjavala živ i prirodan okvir na koji se misao može osloniti da bi sačuvala i ponovo pronašla sliku svoje prošlosti.

No, sada moramo poći i dalje. U meri u kojoj raste, a naročito kada postane odrastao čovek, dete na jasniji i promišljeniji način učestvuje u životu i mišljenju grupa čiji je član, mada toga u početku nije svestan. Kako predstava koju o svojoj prošlosti ima ne bi time bila promenjena? Kako novi pojmovi koje stiče, znanja o činjenicama, razmišljanja i ideje, ne bi povratno delovali na njegove uspomene? Često smo ponavljali: uspomena je u velikoj meri rekonstrukcija prošlosti pomoću podataka uzetih iz sadašnjosti i pripremljena, osim toga, drugim rekonstrukcijama obavljenim u prethodnim razdobljima, iz kojih je slika prošlosti proizašla u prilično izmenjenom obliku. Dakako, ako smo pamćenjem ponovo dovedeni neposredno u dodir s ovim ili onim od naših predašnjih utisaka, uspomena bi se, po definiciji, razlikovala od tih manje ili više preciznih ideja koje nam naše razmišljanje, potpomognuto pripovedanjem, svedočanstvima i poverljivim saopštenjima drugih, omogućava da steknemo o onome što bi trebalo da bude naša prošlost. No, čak i ako je moguće na tako neposredan način dozvati u sećanje poneku uspomenu, nije moguće razlikovati slučajeve u kojima tako postupamo i one u kojima zamišljamo ono što je bilo. Uspomenama, dakle, možemo nazvati dosta predstava koje, bar delom, počivaju na svedočanstvima i rasuđivanju. Ali, tada je udeo društvenog ili, ako hoćemo, istorijskog u našem pamćenju sopstvene prošlosti mnogo veći nego što mislimo. Jer, još u detinjstvu, u dodiru sa odraslima stekli smo dosta sredstava za pronalaženje i preciziranje mnogih uspomena koje bismo, da toga nije, delom ili u celosti najčešće zaboravili.

Ovdde, zacemento, nailazimo na jedan već pomenuti prigovor koji zasluđuje da bude поближе razmotren. Da li je, kako bi se iz temelja izgradila neka uspomena, dovoljno rekonstruisati istorijski pojam nekog događaja koji se svakako zbilo, ali o kojem nismo sačuvali nikakav utisak? Na primer, znam — jer mi to kađu i jer mi se to, kada porazmislim, čini izvesnim — da ima jedan dan kada sam prvi put pošao u gimnaziju. Pa ipak, nemam nikakvu ličnu i neposrednu uspomenu na taj događaj. Možda stoga što su se, budući da sam i svih narednih dana odlazio u tu istu školu, sve te uspomene međusobno pobrkale. Možda i zato što sam tog prvog dana bio uzbuđen: "Ne pamtim", kaže Stendal, "ništa o razdobljima ili trenucima kada sam bivao obuzet snažnim osećanjima" (*Život Anrija Brilara*). Da li je dovoljno da vaspostavim istorijski okvir tog događaja kako bih mogao reći da sam uspomenu na nj obnovio?

Razume se, kada doista ne bih imao nikakvu uspomenu o tom događaju i držao se istorijskog pojma koji mi jedini preostaje, evo šta bi se dogodilo: dobili bismo prazan okvir koji se sâm od sebe ne može ispuniti; ovdde bi posredovalo apstraktno znanje, a ne pamćenje. No, čak i ne sećajući se određenog dana, možemo se prisetiti nekog perioda, pa nije tačno da je sećanje na je-

dan period naprosto zbir sećanja na pojedine dane. Ukoliko su događaji sve udaljeniji, navikavamo se da ih se spominjemo u obliku celinâ iz kojih se poneki od njih katkad izdvajaju, ali oni obuhvataju i brojne druge elemente koje ne možemo razlikovati jedan od drugoga niti ih ikada u celosti popisati. Tako, pošto sam uzastopno pohađao više škola, internata i gimnazija, te svake godine ulazio u nov razred, imam uopštenu uspomenu na sve te početke školskih godina koja obuhvata i jedan poseban dan kada sam prvi put ušao u gimnaziju. Ne mogu, dakle, da kažem da se sećam tog početka školske godine, ali ni da ga se ne sećam. S druge strane, istorijski pojam mog ulaska u gimnaziju nije apstraktan. Najpre, kasnije sam čitao izveštaj broja pripovesti – stvarnih ili fiktivnih – u kojima se opisuju utisci deteta koje prvi put ulazi u razred. Lako je moguće da se, kada sam ih čitao, lična uspomena koju sam čuvao o sličnim utiscima stopila s opisom u knjizi. Sećam se tih opisa, pa se možda u njima nalazi sačuvano i nesvesno pribrano sve što preostaje od mog na taj način transponovanog utiska. Bilo kako bilo, tako oživljena ideja više nije puka shema lišena sadržaja. Dodajte tome da o gimnaziji u koju sam prvi put zašao znam više negoli je njeno ime ili mesto na planu grada. U to vreme sam svakoga dana u nju odlazio, a kasnije je više puta video. Čak i da je nisam ponovo video, upoznao sam i druge gimnazije, odvodio u njih svoju decu. Osnovnih crta porodične sredine koju sam napuštao kada sam odlazio u školu dobro se sećam jer sam i kasnije ostao u kontaktu s mojima: ovde nije reč o porodici uopšte, nego o živoj i konkretnoj grupi čiji prizor prirodno ulazi u sliku, onakvu kakvu ponovo stvaram, o svom prvom odlasku u školu. Kakav li se onda prigovor može uputiti činjenici da, razmišljajući o našem prvom odlasku u školu, uspevamo da oživimo atmosferu tog događaja i njegov opšti izgled? Reč je, bez sumnje, o kolebljivoj, nepotpunoj, ali pre svega rekonstruisanoj slici: no, koliko li je uspomena za koje verujemo da smo ih verno sačuvali, uspomena čiji nam se identitet ne čini sumnjivim, takođe gotovo u celosti izgrađeno na pogrešnim prepoznavanjima, na osnovu priča i svedočanstava! Okvir ne može sâm proizvesti preciznu i slikovitu uspomenu. Ali, ovde je okvir natopljen ličnim razmišljanjima, porodičnim uspomenu, a uspomena je slika udevena u druge slike, generička slika prenesena u prošlost.

Uvijene uspomene

Reći ćemo takođe: ako želim da prikupim i preciziram sve one moje uspomene koje bi mi mogle povratiti lik i ličnost moga oca onakvog kakvog sam ga ja znao, potpuno je nepotrebno da u mislima prođem kroz sve istorijske događaje savremene istorije koji su se zbili za razdoblja u kojem je on živio. Međutim, ako sretnem nekog ko ga je poznao, pa mi on o ocu saopšti detalje i okolnosti za koje nisam znao, ako moja majka proširi i upotpuni sliku njegovog života i rasvetli mi određene njegove delove koji su mi ostali nejasni, nije li tačno da ovoga puta imam utisak da se ponovo vraćam u prošlost i obogaćujem čitavu jednu kategoriju mojih uspomena? Tu na stvari nije puka retrospektivna iluzija, kao kada bih pronašao jedno njegovo pismo koje sam mogao pročitati za njegova života, tako da bi se ove nove uspomene, koje odgovaraju novijim utiscima, nadodale drugima a da se s njima stvarno ne pobrkaju. Ali, uspomena na mog oca se u svojoj celini preobražava i sada mi izgleda da više odgovara stvarnosti.

Slika koju sam o svom ocu imao, otkako ga poznajem, nije prestala da se razvija, i to ne samo zato što su se, za njegovu života, jedne uspomene pridodavale drugima, nego stoga što sam se i ja menjao, to jest moja tačka gledanja se pomerala pošto sam u porodici zauzimao različit položaj, a pre svega zato što sam pripadao drugim sredinama. Hoće li se reći da ipak postoji jedna slika moga oca koja, zahvaljujući svojoj autentičnosti, mora odneti prevagu nad svima ostalima: je li to ona koja se fiksirala u trenutku njegove smrti? No, koliko li se puta, do toga časa, ona već promenila? Uostalom, smrt — koja stavlja tačku na fiziološki život — ne zaustavlja naglo struju misli, onakvih kakve se razvijaju u okruženju onoga čije telo nestaje. Još neko vreme ga predočavamo sebi kao da je živ, on ostaje upleten u svakodnevni život, zamišljamo šta bi rekao i uradio u ovoj ili onoj prilici. Upravo sutradan po nečijoj smrti pažnja njegovih bližnjih se naj snažnije fiksira na njegovu osobu. Tada je, takođe, njegova slika najslabije fiksirana, ona se neprestano menja, zavisno od različitih delova njegova života koji se dozivaju u sećanje. U stvari, slika umrlog nikad se ne skrućuje u nepokretnosti. Ukoliko uzmiče u prošlost, ona se menja, pošto izvesne crte blede a druge iskrsavaju, već zavisno od tačke s koje se ona posmatra, to jest shodno novim uslovima u kojima se nađemo kada joj se okrenemo. Ukoliko postajem sposobniji da razmišljam i ukoliko raspolažem sve većim mogućnostima poređenja, sve ono novo što čujem o svom ocu i ljudima koji su bili s njim u dodiru, svi novi sudovi koje stvaram o dobu u kojem je živio, sva moja nova razmišljanja navode me da retuširam njegov portret. Tako se prošlost, onakva kakvom mi je nekoć izgledala, polako gubi. Kako se naši najbliži srodnici umeću između nas i naših udaljenih predaka, nove slike prekrivaju stare,

tako da o ovim potonjim znamo samo ono što su nam oni prvi saopštili. Grupe čiji sam član u različitim dobima nisu iste, a prošlost posmatram upravo s njihove tačke gledanja. Stoga se može očekivati da će se moje uspomene obnavljati i upotpunjavati u meri u kojoj sam u pomenute grupe dublje uronjen i tešnje učestvujem u njihovom pamćenju.

Istina, za to bi morao da se ostvari dvostruki uslov: s jedne strane, da same moje uspomene, onakve kakve su bile pre nego što u te grupe uđem, ne budu podjednako osvetljene na svim svojim stranama, kao da ih, do toga časa, nisam u celosti primetio i shvatio; s druge strane, pak, potrebno je da uspomene tih grupa ne budu bez ikakve veze s događajima koji čine moju prošlost.

Prvi uslov je ispunjen zato što mnoge od naših uspomena sežu u razdoblja za koja nam — zbog nedostatka zrelosti, iskustva ili pažnje — smisao brojnih činjenica, priroda mnogih predmeta ili osoba napola izmiče. Još smo bili, moglo bi se reći, suviše upleteni u grupu dece, a već se, jednim delom našeg duha, mada nedovoljno čvrsto, držali grupe odraslih. Otuda izvesni efekti polutame: ono što zanima odraslog čoveka pogađa i nas, ali često samo zato što osećamo da se odrasli za to zanimaju, pa u našem pamćenju ostaje nešto kao enigma ili problem koji ne shvatamo, ali osećamo da može biti rešen. Katkad čak i ne zapažamo odmah te neodređene aspekte, te zone nejasnog, ali ih ipak ne zaboravljamo pošto one okružuju naše najjasnije uspomene i pomažu nam da s jedne predemo na drugu. Kada dete usni u svom krevetu i probudi se u vozu, njegova misao nalazi sigurnost u osećanju da je i tamo i ovde ostalo pod nadzorom roditelja, mada sebi ne može da objasni kako su i zašto oni postupali u međuvremenu. U tom neznanju ili neshvatanju ima različitih stupnjeva, pa se u jednom ili

drugom smeru nikad ne dostiže granica svekolike jasnoće ili potpuno neprozirne senke.

Neka scena iz naše prošlosti može nam se učiniti takvom kao da joj se nikad ništa neće moći ni oduzeti ni dodati, niti da će ikad u njoj biti viška ili manjka nečeg što bi trebalo razumeti. No, recimo da sretremo nekog ko je u tu scenu bio umešan ili joj prisustvovao, pa je se spomene ili je prepriča: pošto smo ga čuli, nećemo više biti tako sigurni kao pre da se ne možemo prevariti u pogledu sleda detalja, relativnog značaja pojedinih njenih delova i opšteg smisla događaja; jer, nemoguće je da dve osobe koje su videle istu činjenicu, kada posle izvesnog vremena o njoj izveštavaju, predoče taj događaj na potpuno isti način. Obratimo se ponovo biografiji Anrija Brilara. Stendal pripoveda kako su on i dvojica njegovih prijatelja, još kao deca, ispalili metak iz pištolja u Drvo bratstva. Reč je o nizu prilično jednostavnih scena. No, pregledajući rukopis, Stendalov prijatelj R. Kolomb svaki čas otkriva greške. "Vojnici nas zamalo dohvatite", kaže Stendal, "spasismo se utičavši kroz kapiju G. u kuću moga dede, ali nas spasiše. Ljudi su bili na prozorima. Mnogi od njih su prinostili sveće i osvetljavali unaokolo". "Pogrešno", kaže Kolomb. "Sve se to zbilo četiri minuta posle pucnja. Tada smo sva trojica već bili u kući". "On i još jedan (možda Kolomb)", nastavlja Stendal, "popese se u kuću i utekoše u stan dveju prilično pobožnih starih modistkinja". Stižu policijski komesari. One dve stare jansenistkinje lažu, kazavši da su dečaci tu proveli celo veče. Napomena R. Kolomba: "Kod gospođica Kode ušao je samo A. B. (Stendal). R. K (tj. on sâm) i Mant pobegoše kroz prolaz preko tavana i dočepaše se Velike ulice". A Stendal kaže: "Pošto komesare više nismo čuli, izađosmo i nastavismo da se uspinjemo prema tom prolazu". Kolomb, opet: "Pogrešno". Stendal: "Mant i Trejar, hitriji od nas (Kolomb: 'Trejar nije bio s nama trojicom'), ispričaše nam sutradan da su, kada stigoše do kapije koja vodi na Glavnu ulicu, zatekli dvojicu čuvara. Stadoše da govore o ljubaznosti dveju gospođica s kojima su proveli veče. Stražari ih ništa ne upitaše i oni utekoše. Njihova priča mi je u toj meri dočarala stvarnost da ne bih umeo da kažem jesmo li Kolomb i ja izašli kroz kapiju govoreći o ljubaznosti tih gospođica". Kolomb: "U stvari, R. K. i Mant uspen-traše se na tavan gde R. K., gadno nahlađen, napuni usta sokom od sladića kako kašljem ne bi privukao pažnju ljudi koji

su pretraživali kuću. R. K. se seća hodnika koji je vodio do pomoćnog stepeništa kojim se izlazilo na Veliku ulicu. Tamo ugledaše dva čoveka za koje pomisliše da su policijski agenti, pa stadoše da mirno razgovaraju poput dece zaokupljene igrom". Stendal: "Napisavši ovo, slika Drveta bratstva iskrсну pred mojim očima. Moje pamćenje se upinje da otkrije nešto novo. Čini mi se da vidim Drvo slobode opasano zidićem visokim oko dve stope, koji je bio ukrašen tesanim kamenom i podržavao gvozdenu ogradu visoku pet ili šest stopa". R. Kolomb uzvraća: "Ne". Nije bilo nekorisno, na ovom primeru, ispitati koji će delovi jedne priče, koji su dotad izgledali osvetljeni poput ostalih, naglo promeniti izgled i postati mračni ili nepouzdati čim neki drugi svedok svoje uspomene uporedi s našima, u toj meri da će ustupiti mesta suprotnim crtama ili obeležjima. Stendalova uobrazilja popunila je praznine u njegovom pamćenju: u njegovoj priči kao da sve zaslužuje poverenje, ista svetlost obasjava sve njene strane; no, kada ih posmatramo iz drugog ugla, otkrivamo pukotine.

I obratno, u pamćenju nema apsolutne praznine, to jest područja naše prošlosti koja su u toj meri iščezla iz našeg pamćenja da se bilo koja slika koju na njih projektujemo ne može zakačiti ni za jedan element uspomene, te razotkriva puku uobrazilju ili istorijski prikaz koji bi nam ostao stran. Ništa se ne zaboravlja, ali bi ovaj iskaz mogao da bude shvaćen u različitim značenjima. Za Bergsona, prošlost u celosti ostaje u našem pamćenju, onakva kakvom smo je doživeli; ali izvesne prepreke, naročito ponašanje našeg mozga, sprečavaju nas da se setimo svih njenih delova. U svakom slučaju, slike prošlih događaja su u našem duhu (u njegovom nesvesnom delu) potpuno dovršene, poput stranica odštampanih u knjigama koje bismo mogli otvoriti, čak i kada ih ne otvaramo. Po našem mišljenju, naprotiv, ono što opstaje nisu, kao u nekoj podzemnoj galeriji našeg pamćenja, već gotove slike nego, u društvu, sve one indikacije nužne za rekonstrukciju ovih ili onih delova naše prošlosti koje sebi predočavamo na nepotpun i nerazgovetan način, pa čak mislimo i da su u celosti iščilile iz našeg pamćenja. Otkuda li, naime, to da — kada se slučajno nademo u društvu ljudi koji su učestvovali u istim događajima, koji su bili njihovi akteri ili svedoci istovremeno kad i mi — popunjavamo pomenute prividne praznine? To je stoga što je, u stvari, ono što smo smatrali praznim prostorom

samo pomalo neodređena zona od koje se naša misao odvrtila zato što je tu nalazila malo tragova. Sada, kada nam se precizno ukaže na put kojim smo prošli, ti tragovi izbijaju na površinu, međusobno ih povezujemo, oni se produbljuju i sami od sebe združuju. Oni su, dakle, postojali, ali su bili izraženiji u pamćenju drugih negoli u nama samima. Dakako, mi rekonstruišemo, ali ta rekonstrukcija se odvija duž linija koje su već obeležene i zacrtane drugim našim uspomenama, ili pak uspomenama drugih. Nove slike iskrsavaju nad onim što bi, u tim drugim uspomenama, bez njih ostalo neodređeno i neobjašnjivo, ali ne i manje stvarno. Tako, kada obilazimo stare četvrti nekog velikog grada, osećamo posebno zadovoljstvo dok nam pričaju istoriju tih ulica i kuća. Sve su to novi pojmovi, ali će nam oni uskoro izgledati bliski pošto se usklađuju s našim utiscima i bez muke zauzimaju mesta u već postojećem dekoru. Čini nam se da bi ih sâm taj dekor i samo on mogao dozvati u sećanje, te da je ono što zamišljamo samo razvijanje nečeg što smo već opazili. To je zato što je slika koja se odvija pred našim očima bila opterećena značenjem koje nam je ostalo nejasno, ali smo ponešto od njega ipak raspoznali. Priroda bića s kojima smo živeli mora nam biti razotkrivena i objašnjena u svetlu celokupnog našeg iskustva, onakvog kakvo se formiralo u potonjim periodima. Nova slika, projektovana na činjenice koje smo već poznavali, otkriva nam u njima jednu i ne samo jednu crtu koja u toj slici nalazi mesta, te zahvaljujući njoj poprima jasnije značenje. Tako se pamćenje obogaćuje stranim doprinosima koji se, čim se ukorene i nađu svoje mesto, više ne razlikuju od ostalih uspomena.

Udaljeni okviri i bliske sredine

Da bi pamćenje drugih na taj način ojačalo i upotpunilo naše pamćenje, potrebno je, rekli bismo, da uspomene tih grupa budu u nekakvoj vezi s događajima koji čine svoju prošlost. Naime, svako od nas je istovremeno član više grupa, manjih ili većih. No, ako obratimo pažnju na najšire grupe, kao što je na primer nacija, ne može se reći da se ona kao takva zanima za pojedinačne sudbine svakog od svojih članova, iako su naš život i život naših rodaka i prijatelja obuhvaćeni njenim životom. Uzmimo da je nacionalna istorija verni sažetak najvažnijih događaja koji su uticali na život jedne nacije. Od isto-

rije pojedinih krajeva, provincija ili gradova ona se razlikuje utoliko što pamti samo činjenice koje zanimaju sve građane ili, ako hoćemo, građane kao članove nacije. Da bi nam na taj način shvaćena istorija, čak i ako je sasvim podrobna, pomogla da sačuvamo i ponovo pronađemo uspomenu na neku pojedinačnu sudbinu, potrebno je da pojedinac o kome je reč bude i sâm istorijska ličnost. Zacemento, ima trenutaka za koje svi žitelji jedne zemlje zaboravljaju svoje interese, svoju porodicu, uže grupe unutar kojih se obično prostire njihov horizont. Ima događaja od nacionalnog značaja koji u isti mah menjaju život svih pojedinaca. No, oni su retki. Pa ipak, oni mogu svim ljudima jedne zemlje da pruže nekoliko repernih tačaka u vremenu. Ali, nacija je obično previše udaljena od pojedinca da bi istoriju svoje zemlje on posmatrao drugačije negoli kao vrlo širok okvir s kojim njegova sopstvena istorija ima sasvim malo dodirnih tačaka. U mnogim romanima u kojima se ocrta sudbina jedne porodice ili jednog čoveka malo je važno znati u koje se doba ti događaji odvijaju: na svom psihološkom sadržaju oni ne bi ništa izgubili ako bismo ih premetili iz jednog razdoblja u drugo. Zar unutrašnji život ne postaje intenzivniji ukoliko se izoluje od spoljašnjih okolnosti koje izbijaju u prvi plan istorijskog pamćenja? Ako su radnju mnogih romana ili pozorišnih predstava njihovi autori smestili u razdoblje od kojeg nas deli više vekova, nije li to najšćeše lukavo sredstvo da bi se izbegao okvir sadašnjih događaja i bolje uočilo u kojoj je meri igra osećanja nezavisna od istorijskih zbivanja i vazda slična bez obzira na vreme? Ako pod istorijskim pamćenjem podrazumevamo sled događaja čiju uspomenu čuva nacionalna istorija, to pamćenje i njegovi okviri ne predstavljaju suštinu onoga što nazivamo kolektivnim pamćenjem.

No, između pojedinca i nacije ima i niz drugih grupa, užih nego što je nacija, koje i same imaju svoje pamćenje i čije promene deluju mnogo neposrednije na život i mišljenje njihovih članova. Ako advokat čuva uspomenu na predmete koje je zastupao, lekar na bolesnike koje je lečio, ako se jedan ili drugi seća ljudi iz svoje profesije s kojima je dolazio u dodir – zar on, kada usmerava pažnju na sve te likove, ne prodire dublje, u detalje svog ličnog života, i ne spominje li se tako i mnogih misli i preokupacija povezanih s njegovim negdašnjim ja, sa životima članova njegove porodice, sa njegovim prijateljstvima, to

jest sa svim onim što čini njegovu istoriju? Razume se, to je samo jedan aspekt njegovog života. No, kao što smo podsetili, svaki čovek je, istovremeno ili zaredom, uronjen u više grupa. Osim toga, svaka grupa se, u vremenu i prostoru, cepa i sužava. Upravo unutar tih društava razvija se odgovarajući broj samoniklih kolektivnih pamćenja koje neko vreme održavaju uspomenu na događaje koji imaju značaja samo za njih, ali njihove članove zanimanju utoliko više ukoliko je ovih potonjih manje. Dok je u velikom gradu lako zagubiti se iz tuđeg vidokruga, žitelji kakvog sela jedni druge neprestano posmatraju, a pamćenje njihove grupe verno beleži sva ona njihova dela do kojih uzmogne prodrati, jer ona povratno deluju na čitavo to malo društvo i doprinose njegovom menjanju. U takvim sredinama, svi pojedinci misle i sećaju se zajedno. Bez sumnje, svako ima svoju tačku gledanja, ali u tako tesnom odnosu i skladu s drugima da mu je, ako se njegove uspomene izobličie, dovoljno da se postavi na stanovište drugih, pa da ih ispravi.

Konačna suprotnost između kolektivnog sećanja i istorije

Iz svega što prethodi sledi da se kolektivno pamćenje ne podudara s istorijom, te da izraz "istorijsko pamćenje" nije baš najsrećnije izabran pošto objedinjuje dva člana koji se međusobno suprotstavljaju u više pogleda. Istorija je, nema sumnje, zbirka činjenica koje su zauzimale najviše mesta u pamćenju ljudi. No, kada se o njima čita u knjigama, predaje i uči u školama, prošli događaji se biraju, porede i razvrstavaju u skladu s potrebama i pravilima koja se nisu nametala ljudima koji su zadugo bili njihovo živo spremište. To je stoga što istorija obično započinje tamo gde prestaje predaja, u trenutku kada se ugasi ili razloži društveno pamćenje. Sve dok uspomena opstaje, nepotrebno ju je napismeno fiksirati, pa čak nije potrebno ni fiksirati je uopšte. Stoga se potreba za pisanjem istorije jednog razdoblja, jednog društva, pa čak i jedne ličnosti budi tek pošto su to razdoblje, društvo ili ličnost u prošlosti već odveć udaljeni da bi bilo izgleda da će još zadugo moći da se pronađe mnogo svedoka koji o njima čuvaju kakvu uspomenu. Kada pamćenje jednog sleda događaja više za oslonac nema neku grupu, upravo onu koja je u njih bila upletena ili trpi njihove posledice, koja im je prisustvovala ili

pripovest o njemu preuzela od prvih aktera i posmatrača, kada se ono raspe u nekoliko pojedinačnih duhova, zagubi u novim društvima koja te činjenice više ne zanimaju, pošto su im zasigurno strane, tada jedino sredstvo da se takve uspomene sačuvaju jeste da se one fiksiraju napismeno u pomnom priopovedanju, pošto reči i misli iščezavaju, a spisi ostaju. Ako je, da bi bilo pamćenja, nužan uslov da subjekt koji se seća – pojedinac ili grupa – ima osećanje da se do svojih uspomena uspinje u kontinuiranom kretanju, kako bi istorija bila pamćenje, budući da postoji prekid kontinuiteta između društva koje tu istoriju čita i grupe svedoka ili aktera negdašnjih događaja o kojima se u njoj izveštava?

Dakako, jedan od ciljeva istorije može se sastojati upravo u tome da pruži most između prošlosti i sadašnjosti, te da ponovo uspostavi taj prekinuti kontinuitet. No, ako možemo dosegnuti samo sadašnjost, kako oživeti struje kolektivnog mišljenja koje su uzele zamah u prošlosti? Pomnim radom istoričari mogu pronaći i na svetlo dana izneti veliki broj krupnih i sitnih činjenica za koje se mislilo da su konačno zagubljene, naročito ako imaju sreće da otkriju neobjavljene memoare. Pa ipak, može li se reći da je – kada su, na primer, početkom XIX veka bili objavljeni Sen-Simonovi **Memoari** – francusko društvo oko 1830. godine stvarno obnovilo kontakt, živ i neposredan, s krajem XVII stoleća i dobom Regentstva? Šta je od tih **Memoara** ušlo u elementarne istorije, one koje čita prilično velik broj ljudi kako bi se stvorila određena kolektivna stanja mnjenja? Jedini efekat objavljivanja takvih knjiga jeste što nam one pomažu da shvatimo u kojoj smo meri udaljeni od njihovog pisca i onih koje je on opisivao. Nije dovoljno da nekoliko raspršenih pojedinaca posvete tom čitanju mnogo vremena i pažnje, pa da padnu prepreke koje nas od tog doba dele. Izučavanje na taj način shvaćene istorije namenjeno je nekolicini stručnjaka, pa čak i ako bi postojalo jedno društvo čitalaca **Memoara** Sen-Simona, ono bi zasigurno bilo odveć ograničeno da bi moglo zanimati brojniju publiku.

Istorija koja teži da dopre do najsitnijih činjenica postaje eruditska, a erudicija je stvar kojom raspolaze sasvim neznatna manjina ljudi. Ako se, naprotiv, zadovoljava čuvanjem slike prošlosti koja još može imati mesta u današnjem kolektivnom pamćenju, istorija zadržava od prošlosti samo ono što još zanima naša društva, to jest, sve skupa, malo toga.

Kolektivno pamćenje se od istorije razlikuje u najmanje dva pogleda. To je kontinuirana struja mišljenja, ali taj kontinuitet nipošto nije veštački, jer od prošlosti zadržava samo ono što je još živo, ili kadro da živi u svesti grupe koja ga održava. Po definiciji, kolektivno pamćenje ne prelazi granice te grupe. Kada zanimanje za jedno razdoblje iščezne u razdoblju koje mu sledi, nije reč o jednoj te istoj grupi koja zaboravlja deo svoje prošlosti: ovde, u stvari, postoje dve grupe koje dolaze jedna posle druge. Sled vekova istorija razdeljuje u pojedine periode, kao što se građa jedne tragedije deli u više činova. Ali, dok se u pozorišnom komadu, iz čina u čin, odvija ista radnja, s istim likovima, koji sve do raspleta ostaju dosledni u svom karakteru i čija se osećanja i strasti razvijaju u neprekinutom kretanju, u istoriji imamo utisak da, iz jednog razdoblja u drugo, sve biva obnovljeno – interesi u igri, duhovna usmerenja, način suđenja o ljudima i događajima, tradicije i izgledi u budućnosti – te ako se, prividno, ponovo javljaju iste grupe, to je zato što opstaju spoljašnje razdeobe koje potiču od pojedinih mesta, imena, pa i opšte prirode društava. No, skupovi ljudi koji čine jednu istu grupu u dvama uzastopnim razdobljima su poput dva trupla koja se dodiruju svojim nasuprotnim udovima, ali ni na koji način nisu spojena i ne tvore uistinu jedno isto telo.

Bez sumnje, u uzastopnom nizanju generacija ne uvida se odmah dovoljan razlog da bi u jednom trenutku pre negoli u drugom bio prekinut njihov kontinuitet, pošto broj rođenja iz godine u godinu jedva da se menja, tako da društvo nalikuje onim nitima dobijenim uplitanjem niza životinjskih ili biljnih vlakana, ili pre tkanini koja nastaje međusobnim preplitanjem svih tih niti. Tačno je da se vunena tkanina deli i da linije te podele odgovaraju završetku jednog motiva ili crteža. Da li je tako i s nizanjem generacija? Istorija, koja se postavlja izvan pojedinih grupa i iznad njih, ne okleva da u tok činjenica unese proste razdeobe čije je mesto utvrđeno jednom zauvek. Tako postupajući, ona se pokorava samo didaktičkoj potrebi za shematizacijom. Čini se kao da ona svaki period posmatra kao celinu, nezavisnu od one koja joj prethodi i one koja joj sledi, jer ona ima da obavi jedno delo – dobro, rđavo ili neodređeno. Sve dok to delo nije završeno, sve dok ove ili one nacionalne, političke religijske situacije nisu razvile sve posledice koje su sadržavale uprkos dobnim razlikama, mladi lju-

di baš kao i stariji biće zatvoreni unutar istog horizonta. A kada je ono okončano, kada se novi zadaci ponude ili nametnu, od toga se časa generacije koje dolaze nalaze na padini suprotnoj onoj na kojoj stoje prethodne. Ima i onih koji kasne. No, mladi ljudi povlače za sobom i deo starijih, koji ubrzavaju korak kao da se boje da će "izgubiti voz". I obratno, oni koji se lome između dveju padina, čak i ako su blizu linije koja ih razdvaja, ne vide se bolje i jedni za druge ne znaju baš kao da su niže, jedni na jednoj, drugi na drugoj strani, to jest dublje u prošlosti i u onome što više i nije prošlost; ili, rekli bismo, nalaze se na tačkama udaljenim jedna od druge, na križudavoj liniji vremena.

U ovoj slici nije baš sve netačno. Posmatrane iz daleka i u celini, ali pre svega spolja, osmotrene pogledom gledaoca koji nije deo ispitivanih grupa, činjenice na taj način postaju podložne razvrstavanju u uzastopne i međusobno razdvojene celine, pri čemu svako razdoblje ima svoj početak, sredinu i kraj. Ali kao što, kako bi bile jasno uočljive, crte rasute u grupi usredsređuje i prenosi na neki pojedinačni lik, istorija koja se zanima pre svega za razlike i suprotnosti prenosi i usredsređuje na jedan interval od nekoliko godina preobražaje koji se, u stvari, obavljaju u mnogo dužem vremenu. Moguće je da sutradan po nekom događaju koji je potresao, delimično razorio i obnovio strukturu društva započne nov period. No, to ćemo razbrati tek kasnije, kada jedno novo društvo bude iz sebe oslobodilo nove resurse i pred sebe postavilo nove ciljeve. Istoričari ne mogu ozbiljno uzimati ove linije podele i umišljati da su ih opazili i oni koji su živeli u godinama koje oni izučavaju, poput onog lika iz burleske koji uzvikuje "Danas započinje stogodišnji rat!". Ko zna neće li se, sutradan po kakvom ratu ili revoluciji koji su otvorili provaliju između dva ljudska društva, baš kao da je jedna prelazna generacija iščezla, mlado društvo ili mladi deo društva, u saglasnosti s njegovim starijim delom, zaokupiti pre svega brisanjem tragova tog preloma, približavanjem međusobno najudaljenijih generacija i, uprkos svemu, održavanjem kontinuiteta razvoja? Društvo mora da živi, pa čak i kada su društvene ustanove duboko promenjene, a naročito kada se to dogodi, najbolji način da se one ukorene jeste da se podupru svim onim što je moguće povratiti iz tradicije. Tada se, sutradan po takvim krizama, ponavlja: treba ponovo započeti tamo gde smo bili prekinuti, treba se vratiti na

gradilište. I doista, neko vreme ljudi umišljaju da se ništa nije promenilo pošto je nit kontinuiteta ponovo svezana. Ta iluzija, koje će se oni brzo osloboditi, omogućuje bar da se iz jedne etape pređe u drugu a da kolektivno pamćenje ni u jednom trenutku nema osećaj da je bilo prekinuto.

U stvari, u kontinuiranom razvoju kolektivnog pamćenja nema, kao u istoriji, jasno povučениh linija podele, već samo nepravilnih i neizvesnih granica. Sadašnjost (shvaćena kao nešto što se proteže u određenom trajanju, onom koje zanima današnje društvo) ne suprotstavlja se prošlosti kao što se međusobno razlikuju dva susedna istorijska perioda. Jer, prošlost više ne postoji, dok su za istoričara pomenuta dva perioda podjednako stvarna. Pamćenje jednog društva prostire se sve do tačke do koje se može prostirati, to jest do granice na kojoj dostiže pamćenje grupa od kojih je ono sastavljeno. Tako, znatnu količinu bivših događaja i likova ono ne zaboravlja zato što spram njih pokazuje zlu volju, odbojnost, odvratnost ili ravnodušnost, već stoga što su grupe koje su čuvale njihovu uspomenu iščezle. Kada bi trajanje ljudskog života bilo dva ili tri puta duže, polje kolektivnog pamćenja, mereno jedinicama vremena, bilo bi prostranije. Osim toga, nije baš očigledno da bi to prošireno pamćenje bilo i bogatije ako bi se društvo sputano tolikim tradicijama teže razvijalo. Isto tako, kada bi ljudski život bio kraći, kolektivno pamćenje koje bi pokrivalo jedno uže razdoblje možda i ne bi bilo osiromašeno, jer bi se u tako rasterećenom društvu promene odvijale veoma brzo. U svakom slučaju, pošto se pamćenje jednog društva polako troši, u meri u kojoj njegovi pojedinačni članovi, a naročito oni stariji, iščezavaju ili se usamljuju, na ivicama koje obeležavaju njegove granice ono ne prestaje da se preobražava, pa se i sama grupa bez prestanka menja. Teško je, uostalom, reći u kojem je trenutku jedna kolektivna uspomena iščezla, te da li je konačno iščilila iz svesti grupe, jer — da bi je se uvek moglo ponovo pronaći — dovoljno je da bude očuvana u jednom ograničenom delu društvenog tela.

Istorija kao slika događaja, kolektivna pamćenja kao žarišta tradicije

Postoji, naime, više kolektivnih pamćenja. To je druga odlika po kojoj se ona razlikuju od istorije. Istorija je nedeljiva, pa se može se reći da postoji samo jedna istorija. Zacelo, možemo raz-

likovati istoriju Francuske, Nemačke, Italije, ili pak istoriju ovog ili onog perioda, ove ili one oblasti, grada (pa čak i pojedinca). Istoričarevom poslu često se prebacuje onaj višak specijalizacije i preterana naklonost podrobnom izučavanju koje se odvraća od celovitosti i, na neki način, deo smatra celinom. No, razmotrimo ovu stvar pobliže. Ono što u očima istoričara opravdava ova podrobna istraživanja jeste tvrdnja da će nagomilavanje pojedinosti uroditi celinom, da će se ta celina pridodati drugim celinama, te da u sveukupnoj slici koja će proizaći iz svih tih delimičnih zbrajanja ništa nije podređeno ničemu, sve su činjenice podjednako zanimljive i svaka od njih u istoj meri zaslužuje da bude otkrivena i opisana. No, takvo mišljenje potiče otuda što se ne postavlja na stanovište ni jedne od stvarnih i živih grupa koje postoje, ili čak koje su postojale, a za koje, naprotiv, sva mesta i sva razdoblja ni izdaleka nisu od istog značaja, pošto na njih ne deluju na isti način. Ali, istoričar namerava da bude objektivan i nepristrasan. Čak i kada piše istoriju svoje zemlje, trudi se da objedini skup činjenica koji će moći da bude pridodat drugom skupu, to jest istoriji neke druge zemlje, tako da između jednog i drugog skupa ne bude nikakvog prekida kontinuiteta, te da u celovitoj slici istorije Evrope ne nalazimo spoj više nacionalnih pogleda na činjenice, nego pre niz i sveukupnost činjenica onakvih kakve jesu, ne u očima ove ili one zemlje ili grupe nego nezavisno od bilo kakvog grupnog suda. Od toga časa su, u takvoj slici, same podele koje razdvajaju pojedine zemlje zapravo istorijske činjenice u istom smislu u kojem su to i sve ostale činjenice. Sve se, dakle, nalazi na istoj ravni. Istorijski svet je poput okeana u koji se ulivaju sve delimične istorije. Ne čudi stoga što se u početku razvoja istorije, pa i u svim potonjim epohama, pomišljalo na pisanje sveopštih istorija. To je prirodno usmerenje istoričarskog duha, ali i kobna strmina na koju će biti povučen svaki istoričar ako ga skromnost ili manjak daha ne zadrže u okviru užih istraživanja.

Istorija se može prikazati kao univerzalno pamćenje ljudskog roda. No, univerzalnog pamćenja nema. Svako kolektivno pamćenje ima za oslonac jednu grupu ograničenu u prostoru i vremenu. Sveukupnost prošlih događaja može se objediniti na jednoj jedinnoj slici samo ako ih razdvojimo od pamćenja grupa koje su čuvale njihovu uspomenu, ako presečemo veze kojima su se oni držali za psihološki život društvenih sredi-

na u kojima su se zbili, ako zadržimo samo njihovu hronološku i prostornu shemu. Više nije na stvari oživeti ih u njihovoj stvarnosti, već ih ponovo staviti u okvire u koje istorija raspoređuje događaje, u okvire koji ostaju spoljašnji u odnosu na same grupe, te ih definisati suprotstavljajući jedne drugima. To bi značilo da se istorija zanima pre svega za razlike i ne obazire na sličnosti bez kojih, međutim, ne bi bilo pamćenja, pošto se sećamo samo činjenica kojima je zajednička crta to što pripadaju istoj svesti. Uprkos raznovrsnosti mestâ i vremenâ, istorija svodi događaje na naizgled međusobno uporedive članove, što joj omogućuje da ih poveže jedne s drugima, kao varijacije na jednu ili nekoliko tema. Samo tako ona uspeva da nam predочи skraćenu viziju prošlosti, prikupljajući u jednom trenutku, simbolizujući u nekoliko naglih promena lagane kolektivne tokove razvoja. Upravo na taj način nam ona predočava njihovu jedinstvenu i celovitu sliku.

Da bismo, nasuprot tome, stekli predstavu o kolektivnim pamćenjima, zamislimo šta bi bila istorija našeg života ako bismo se, dok je pripovedamo, zaustavljali svaki put kada se setimo grupe kroz koju smo prošli da bismo je razmotrili u njoj samoj i ispričali sve što o njoj znamo. Tu ne bi bilo dovoljno razlikovati nekoliko celina: naše roditelje, školu, gimnaziju, naše prijatelje, kolege, društvene veze, pa i ovo ili ono političko, versko ili umetničko društvo s kojim smo mogli biti povezani. Te velike razdeobe su zgodne, ali odgovaraju jednom još spoljašnjem i pojednostavljenom pogledu na stvarnost. Ta društva obuhvataju mnogo manje grupe, koje zauzimaju samo deo prostora, pa smo u dodiru bili samo s jednim lokalnim odsečkom ove ili one među njima. One se preobražavaju i segmentiraju, tako da se – čak i kada se ne pomeramo, kada ne izlazimo iz jedne grupe – dešava da, laganim ili brzim obnavljanjem svojih članova, ona u stvari postaje druga grupa koju malo zajedničkih tradicija povezuje s njenim prvobitnim članovima. Tako, živeći dugo u istom gradu, imamo novih i starih prijatelja, pa – čak i unutar jedne iste porodice – sahrane, venčanja i rođenja predstavljaju niz uzastopnih polaznih tačaka i novih početaka. Dakako, te novije grupe katkad su samo potpodele jednog društva koje se proširilo i razgranalo i na koje su se nakalemile nove celine. Međutim, mi u njima raspoznavamo razdvojene zone, pa kada prelazimo iz jedne u drugu, kroz naš duh ne prolaze iste struje mišljenja i isti

nizovi uspomena. To znači da većina tih grupa, čak i kada nisu – kao što je Lajbnic govorio – stvarno razdvojene, predstavljaju ipak neku vrstu društvene građe beskrajno deljive po najraznovrsnijim linijama.

Razmotrimo sada sadržaj tih mnogostrukih kolektivnih pamćenja. Nećemo reći da, za razliku od istorije, ili, ako hoćemo, istorijskog pamćenja, kolektivno pamćenje pamti samo sličnosti. Da bi se moglo govoriti o pamćenju, potrebno je da delovi perioda na koji se ono prostire budu u izvesnoj meri diferencirani. Svaka od tih grupa ima svoju istoriju, u kojoj razlikujemo pojedine ličnosti i događaje. No, ono što nam pada u oči je činjenica da, u pamćenju, sličnosti izbijaju u prvi plan. U trenutku kada sagledava svoju prošlost, grupa jasno oseća da je ostala ista, te stiče svest o svom identitetu u vremenu. Kao što rekosmo, istorija diže ruke od tih intervala u kojima se naizgled ništa ne događa, za kojih se život ograničava na puko ponavljanje, u neznatno različitim formama, ali bez suštinske promene, bez prekida i poremećaja. No, grupa koja živi najpre i naročito za samu sebe teži da ovekoveči osećanja i slike koje tvore supstancu njenog mišljenja. Tada u njenom pamćenju najviše mesta zauzima proteklo vreme za kojeg je ništa nije iz temelja izmenilo. Tako, događaji koji se mogu zbiti u jednoj porodici i različiti postupci njenih članova – na čemu bi se insistiralo kada bi se pisala porodična istorija – svoj puni smisao s gledišta te porodice crpu iz toga što srodničkoj grupi omogućuju da pokaže da ona zaista ima svojevrsnu čud, različitu od sviju drugih grupa, čud koja se ne menja. Ako, naprotiv, kakav događaj, inicijativa jednog, odnosno nekolicine njenih članova ili, najzad, spoljašnje okolnosti unesu u život grupe neki nov element, nespojiv s njenom prošlošću, rodiće se jedna druga grupa, sa sopstvenim pamćenjem, u kojoj će o onome što je prethodilo toj krizi preostati samo nepotpuna i zbrkana uspomena.

Istorija je slika promena, pa je prirodno što ona živi u uverenju da se društva neprestano menjaju, jer svoj pogled upravlja na celinu, a i zato što jedva da ne prođe godina a da se, u nekoj oblasti te celine, ne zbije kakav preobražaj. A pošto je, za istoriju, sve međusobno povezano, svaki od tih preobražaja mora delovati i na druge delove društvenog tela i, ovde ili onde, pripremiti novu promenu. Niz istorijskih događaja je naizgled diskontinuiran, budući da je svaka činjenica od

one koja joj prethodi ili, pak, sledi razdvojena intervalom za kojega se može misliti da se ne dešava ništa. U stvari, oni koji pišu istoriju i zapažaju pre svega promene shvataju da je, ne bi li se prešlo s jedne na drugu, potrebno da se razvije niz preobražaja čiji istorija samo zbir uočava (u smislu integralnog računa), ili konačni rezultat. Tačka gledanja istorije je takva zato što ona grupe posmatra spolja i obuhvata prilično dugo trajanje. Nasuprot tome, kolektivno pamćenje jeste grupa viđena iznutra i u toku razdoblja koje ne prelazi prosečan ljudski vek, a često je i znatno kraće. Ono grupi predočava sliku nje same koja se, zacelo, razvija u vremenu, pošto je reč o njenoj prošlosti, ali na takav način da u tim uzastopnim slikama grupa uvek prepoznaje sebe. Kolektivno pamćenje je slika sličnosti, pa je prirodno da živi u uverenju da grupa opstaje, i to neizmenjena, zato što svoju pažnju ono upravlja na grupu, te da ono što se promenilo jesu njeni odnosi i kontakti s drugima. Pošto je grupa uvek ista, promene treba da budu vidljive: promene, to jest događaji koji su se zbili u grupi, same se razrešavaju u sličnostima, jer izgleda da im je uloga da u različitim vidovima razviju istovetan sadržaj, to jest različite osnovne crte same grupe.

Uostalom, kako bi pamćenje bilo uopšte moguće, i nije li paradoksalno težiti očuvanju prošlosti u sadašnjosti, ili pak sadašnjost uvesti u prošlost, ako tu doista nisu na stvari dve zone istog područja, te ako grupa, u meri u kojoj se vraća samoj sebi – gde, sećajući se, stiče samosvest i izoluje se od drugih

– ne bi težila da se zatvori u srazmerno nepokretnu formu? Bez sumnje, ona podleže iluziji kada veruje da sličnosti odnose prevagu nad razlikama, ali joj nije moguće da to shvati jer se slika koju je nekoć o sebi imala polako preobrazila. No, neka se okvir proširi ili suzi, ni u jednom trenutku on ne bi va razbijen, pa se može uvek dopustiti da je grupa samo, malo-pomalo, upravljala pažnju na one svoje delove koji su nekoć stajali u drugom planu. Bitno je to da crte kojima se ona razlikuje od drugih opstaju, te da su utisnute na celokupan njen sadržaj. Nije li tačno da – kada smo primorani da se od neke od tih grupa odvojimo, ali ne na neko vreme, nego zato što se grupa rasipa, što njeni članovi iščekavaju, što je došlo do promene mesta, životnog puta, naklonosti ili verovanja, pa smo primorani da joj kažemo zbogom – nije li, dakle, tačno da, kada se tada prisetimo svog onog vremena što smo ga u grupi proveli, sve nam te uspomene u jednom komadu naviču, u toj meri da nam se katkad čini da su one najstarije zapravo najbliže ili, pre, sve one bivaju obasjane ravnomernom svetlošću, poput predmeta koji tek što nisu zajedno potonuli u sumrak...

Preuzeto iz: Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*, Presses Universitaires de France, Paris, (1950) 1968, str. 35-79.

Moris Albvaš (*Maurice Halbwachs*, 1877-1945), Bergsonov učenik na *École Normale Supérieure*, jedan od najznačajnijih članova tzv. francuske sociološke škole, koju je na prelomu veka oformio Emil Dirkem oko časopisa *Année sociologique*; bio je bliži marksizmu od ostalih dirkemovaca. Bavio se sociologijom saznanja, načinom života pojedinih društvenih klasa i problemom samoubistva. Njegovi najznačajniji radovi posvećeni su socijalnoj uslovljenosti percepcije prostora i vremena. Drugi važniji radovi: Radnička klasa i nivou života (1913), Socijalna morfologija (1938), Skica za jednu psihologiju društvenih klasa (posthumno, 1964), Društveni okviri pamćenja (1925), itd. Pogubili su ga nacisti kao pripadnika francuskog Pokreta otpora. – **A. M.**